УДК 321.6/7

ІВАНІЛОВ О.В., Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова, м. Київ, Україна

Іванілов Олександр Вікторович, аспірант кафедри соціології, управління та євроінтеграції Інституту соціальної роботи та управління Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова. Сфера наукових інтересів – філософія політики, теорія держави та влади, громадянська освіта та політична культура. Досліджує проблему оптимізації політичної системи України у контексті пошуків альтернативного розвитку.

Теоретико-концептуальні засади запровадження принципу альтернативності у процесі трансформації та модернізації політичних систем перехідних суспільств

Стаття присвячена аналізу процесів трансформації та модернізації перехідних суспільств. Обґрунтовується обмеженість застосування традиційної лінійної схеми трансформації щодо сучасних політичних процесів у світі. Пропонується авторська багатовекторна модель розгляду даної проблематики через застосування принципу альтернативності.

This article is dedicated to the processes of transformations and modernizations in transitive societies. It is argued the narrowness of providing the traditional line scheme of transformation concerning the modern political processes in the world. The author proposes the multiway model of investigating this problem through using the principle of "Alternative".

Становлення класичних форм демократії відбувається у процесі багатовікового історичного розвитку. Разом з тим, несформованість соціально-економічних та культурно-ціннісних чинників призводить до варіативного, іноді неочікуваного розвитку демократичних інституцій.

В останні роки на посткомуністичному просторі склався надзвичайно широкий спектр політичних режимів, структур розподілу та відтворення влади, сформувалися різні політичні системи. Як наслідок, в одних країнах завершився процес консолідації ліберальних демократій, в інших – демократичні компоненти взаємодіють разом з недемократичними, у третіх – формальні демократичні процедури використовуються як фасад, за яким приховуються нові різновиди автократичного правління. Відмінності політичних режимів настільки наявні та безпрецедентні, що перед сучасною політологічною співдружністю постає завдання докорінного концептуального оновлення усталених уявлень про політичну модернізацію, зміни та політичний розвиток з урахуванням принципу альтернативності та трансформації політичних систем. Зазначена проблема виступає предметом дослідження статті що пропонується.

Окремим аспектам проблеми вивчення шляхів трансформації політичних систем перехідних суспільств присвячені монографії вітчизняних авторів – В.Беха, В.Богданова, М.Михаль-ченка та ін. У формуванні концептуального базису політичної модернізації помітну роль відіграють роботи українських (Е.Головаха, Д.Табачник, І.Курас, Л.Нагорна) та російських (В.Гельман, В.Єлізаров, О.Кинев, А.Мельвіль) учених.

Аналіз закономірностей становлення та розвитку демократичних інститутів представлений у працях зарубіжних науковців – Г.О'Доннела, С.Хатінгтона, Ф.Шміттера. Разом з тим, вивчення літератури з даної проблематики засвідчує, що поряд з високим рівнем її осмислення у західних наукових підходах і у вітчизняних теоретичних здобутках, питання механізму дії принципу альтернативності у генезі політичних систем перехідних суспільств не є достатньо дослідженим.

Під принципом альтернативності ми розуміємо фундаментальне положення згідно якого політична модернізація відбувається не лінійно, а полівекторно, з урахуванням системи соціокультурних, виробничо-технологічних, господарсько-економічних та культурологічних чинників. Це сприяє нормальному функціонуванню політичної системи та пошуку інноваційних шляхів подальшого розвитку держави. З'ясування передумов та закономірностей функціонування принципу альтернативності у контексті модернізації суспільства є одним із пріоритетних завдань політичної науки.

Політична та інституціональна криза 2004 року в Україні яскраво продемонструвала (особливо у сполученні з референдумом у Білорусі про продовження повноважень О.Лукашен-ка і "зміцнення владної вертикалі" за В. Путіним у Росії) принципову незавершеність інституціонального транзиту на пострадянському просторі та чітко окреслила усю ступінь відмінностей між політичними системами, що сформувалися за останні 15 років у республіках колишнього СРСР, з одного боку, і у країнах Східної Європи, з іншого. Щодо України, то вона геополітично перебуває на перетині "східно-європейського" та "пострадянського" світів. Частина її території пов'язана з австро-угорською та польською політичними традиціями, частина – з російською.

Принагідно, після 1989 року стає незаперечним факт, що спрямування розвитку більшості колишніх республік СРСР (Росії, Білорусі, середньоазіатських та закавказьких держав) суттєво відрізняється від східноєвропейського варіанту. Участь Росії в українській кризі 2004 року ще детальніше виявила цю розбіжність, змушуючи активну частину українського суспільства задуматися про те, за яким з двох шляхів має розвиватися країна.

Якщо у державах Східної Європи внаслідок інституціональної трансформації поступово створюються парламентсько-президентські республіки на зразок фінляндської або португальської, то на пострадянському просторі (за виключенням Прибалтики) сформувалися тимчасові авторитарні "гібриди", що поєднують елементи автократичних президентських систем з радянською бюрократичною номенклатурною практикою [5]. Водночас не завжди правильно говорити про національну державу як про одиницю аналізу, тому що будь-яка країна неоднорідна, вона може вміщувати анклави як ліберальної демократії, так і глибокого авторитаризму. Протягом останнього десятиліття, з моменту розпаду СРСР, періоди злетів демократії чергувалися з авторитарними спадами. При цьому у різних країнах СНД, Балтії, Центральної та Східної Європи такі процеси відбувалися несинхронно.

Щодо сучасного етапу демократизації суспільства цілком очевидним є той факт, що політичний розвиток посткомуністичних держав може відбуватись за безліччю різноспрямованих (альтернативних) траєкторій. Для переконання у цьому положенні можна порівняти політичні інститути та політичні процеси у Чехії та Туркменістані, Словенії та Таджикистані, Бєларусі та Естонії тощо. Такий компаративний аналіз яскраво демонструє наявність тенденції про тотожність соціально-політичних процесів, що відбуваються у країнах, де послідовно та успішно запроваджуються демократичні інновації та реформи.

Так, у процесі демократизації авторитарних режимів класичного типу ініціатива реформ переважно запроваджується "зверху", тобто від частини правлячої еліти, що розкололася на реформаторів та консерваторів [6]. При цьому, реформи розпочинаються не з демократизації як такої, а з лібералізації режиму, своєрідної декомпресії. Намагаючись протистояти консервативним силам усередині самої системи, реформатори – центристи періодично звертаються за підтримкою до громадянського суспільства та опозиції, здійснюючи тимчасову політику "дозованих" реформ. Водночас санкціонована ними легалізація радикальної опозиції як нового легітимного учасника політичного процесу, породжує контрконсолідацію консерваторів, наслідком чого стає зростання політичної напруженості та загострення соціальних конфліктів.

У багатьох випадках послідовних демократизацій вихід із політичного тупика забезпечує не перемога однієї з протиборчих політичних сил, а оформлення своєрідного пакту (на зразок хрестоматійного пакту Монклоа в Іспанії) або серії пактів, що встановлюють "правила гри" на подальших етапах демократизації, забезпечуючи гарантії політичним аутсайдерам. Легітимація пакту та його подальший розвиток дозволяють перейти до одного з ключових моментів демократизації – проведення перших вільних та конкурентних

виборів нової влади. Перемога на цих виборах, як правило, належить не центристській фракції політиків, що розпочали демократичні реформи, а представникам радикальної опозиції. Проте така перемога – явище нетривале, особливо, якщо нова демократично обрана влада вимушена проводити шокові економічні реформи. В умовах масового незадоволення результатами подібних реформ на наступних демократичних виборах ("вибори розчарування") перемагають вже не радикали, а центристи – вихідці із старої системи.

Таким чином, інституціоналізація демократичних процедур, і, головне, легальна та легітимна зміна політичної влади, закладає необхідні основи для можливої консолідації демократії. У випадку успішної демократичної консолідації нова політична реальність закріплюється у специфічній для кожної держави формі інтеграції інновацій з попередніми політичними традиціями.

У зв'язку з цим виникає питання про можливість ефективного застосування такої моделі успішної демократії до варіативних посткомуністичних трансформацій. Зазначене питання має сутнісний характер, перебуваючи за межами політичної кон'юнктури. Від відповіді на нього залежить матриця компаративних досліджень сучасних політичних (у тому числі посткомуністичних) систем.

Проблема режимної консолідації змушує задуматись про правомірність характеристик траєкторії посткомуністичних трансформацій через використання терміну "перехідності". Тим більше через півтора десятка років після початку власного "транзиту". Куди, припустимо, сьогодні "переходять" Туркменістан та Білорусь, Таджикистан і Казахстан або Росія? Цілком очевидно, що вказані країни вже "перейшли" на той рівень, на який були здатні перейти, враховуючи власні об'єктивні умови і конкретні соціополітичні чинники. Система влади у цих державах повністю вибудована (хоч і не повністю інституціоналізована) та забезпечує достатньо стабільне самовідтворення. Опозиція, якщо вона не елімінована, не виступає як впливовий політичний актор. Громадянське суспільство не є сформованим. Право, у свою чергу, є функціональним відносно самого режиму. Характерним виступає невизначеність результатів використання демократичних процедур, передусім, електоральних, що зведені до мінімуму. При цьому це не означає завершення та припинення реформ. Різноманітні внутрішні реформи можуть тривати, однак вони принципово обмежені режимним унормуванням. Іншими словами, у зазначених випадках ми маємо справу не з "перехідними", а з цілком консолідованими політичними режимами нового типу, що ніяк не вписуються у логіку "розтягнутої демократизації". Вектор їх політичного розвитку виявляється не таким як передбачається у лінійній "транзитологічній парадигмі".

Отже, з аналітичної точки зору, на сучасному етапі модернізації пострадянських політичних систем пріоритетним завданням виступає не міркування про можливості їх подальшого "переходу до демократії", а конкретизація особливостей змін, що вже відбулися у державних інституціях.

Виходячи з цього, постає питання: наскільки правомірно розглядати розпад та трансформацію комуністичних режимів у країнах Центральної та Східної Європи та у колишніх радянських республіках як ланку єдиного глобального процесу демократизації "третьої хвилі"? Можливо, специфіка посткомунізму (за вихідними умовами, завданням, дійовими особами тощо) настільки значна, що немає підстав для порівняння даної моделі з поставторитарними демократизаціями у Південній Європі [3]. Практика демократичних транзитів "третьої хвилі" свідчить, що формальна "інаугурація" демократії, тобто проголошення демократичних інститутів та процедур "електоральної демократії", зовсім не передбачає загального результату трансформаційних процесів. Формальні електоральні процедури частіше не виступають ключовим компонентом "електоральної демократії" як проміжної фази на шляху до демократичної консолідації. Структуроутворюючим у даному контексті є інший політичний феномен – а саме трансформація одного різновиду недемократичного режиму в інший, що нерідко завершується консолідацією "нової автократії" [10]. Світова політична реальність демонструє досить широкий спектр поставторитарних траєкторій розвитку, включаючи генезис від одних типів недемократичних режимів до інших, а також виникнення "гібридів" та "мутантів", що не вписуються у традиційне поняття демократії. Саме тому у сучасному науковому та політичному дискурсі з'являються варіативні категорії. Зокрема, "демократії з доповненнями" – "делегативна", "авторитарна", "імітаційна", "електоральна", "неліберальна" [9]. Наріжним камінням у подібних інтерпретаціях постає усвідомлення того, що досить часто (особливо у пострадянському просторі) зовнішньо демократичні інститути та процедури використовуються як "фасад", за яким приховані певні форми елітарно-олігархічного розподілу та відтворення влади, причому влади симбіотичної – політичної та економічної.

Вводячи категорію "консолідація демократії", ми маємо на увазі досить специфічну зміну специфічного різновиду влади. Обговорюючи, вичерпаність демократії як такої, ми, на жаль, не зважуємо на те, чи не вичерпали себе наші власні занадто звужені представлення про неї.

Отже, "третя хвиля демократизації" останньої чверті XX століття на сьогодні майже нівельована. Так, на XVIII всесвітньому конгресі політологів МАПН (2000 рік, Квебек) було констатовано, що демократія у сучасному світі перебуває під пресингом корпоративістських тенденцій. На XIX конгресі (2003 рік, Дурбан) рельєфно проявилося розчарування у демократії через її неефективність у вирішенні гострих нагальних соціальних проблем. Судження про кризу демократії, і навіть про її вичерпаність як форми правління, мають під собою визначені засади. Потреба у розробці нових підходів в умовах глобалізації і постіндустріалізму не викликає сумнівів, і пошук у цьому напрямку триває. Коли йдеться про занепад "третьої хвилі" демократизації та зростання авторитарних тенденцій, слід пам'ятати: хвилі за визначенням настають та відходять. Американський політолог С.Хантінгтон був дещо некоректно прокоментований – здалося, що "третя хвиля" буде останньою, тобто приведе до кінцевого утвердження всесвітньої демократії. Насправді "третя хвиля" лише суттєво просунула поняття демократії як "the only game in town". Водночас серед східнознавців існує ідея про зародження особливої моделі ісламської державності.

Між тим, ще п'ять-десять років тому у політичній науці домінуючим виступало лінійне, векторне уявлення про магістральні тенденції сучасного політичного розвитку.

Останню чверть XX століття було прийнято характеризувати як епоху глобальної демократизації, що сприймалась як пріоритетний напрямок світової динаміки.

Чому за критерій модернізації приймається саме демократизація? Якщо розглядати модернізацію як процес створення механізму ефективного соціального та економічного управління, тоді чимало авторитарних країн (Сінгапур, Тайвань, Південна Корея та ін.) ввійдуть до розряду більш розвинутих, ніж деякі демократичні. Аналізуючи характер соціально-економічної моделі певної країни, слід враховувати конкретні параметри: політичний режим, рівень економічного розвитку, соціальну структуру суспільства, культурний та релігійний чинники тощо. Політологами класифіковано десятки сполучень таких параметрів. Це означає, що єдиної, загальної політичної світобудови не існує. Групи держав функціонують за різними принципами та законами. Світ складається із різноманітних соціальних та цивілізаційних моделей, що не завжди співпадають з кордонами держави. Зазначені моделі об'єднуються у регіональні та національні підсистеми, які, у свою чергу, можуть набувати варіативної конфігурації у різних площинах (економічної, військової, релігійної та ін.). Все це утворює плюралістичну картину світобудови, яка не зводиться ані до традиційного "канону" п'яти суспільно-економічних формацій, ані до нової "тріади": тоталітаризм – авторитаризм – демократія. Йдеться про гібридні соціально-політичні моделі. Кожне окреме суспільство уособлює безліч типових елементів, унікальне сполучення яких кожний раз дає неповторний результат.

Вищезазначена аргументація демонструє неадекватність спроб звести всю сукупність траєкторій альтернативних політичних модернізацій останніх трьох десятиліть у будь-яку універсальну "транзитологічну парадигму". У реальній безлічі успішних та неуспішних транзитів кінця XX століття були і переходи від лібералізації до пакту і демократизації з подальшим просуванням до демократичної консолідації, і реформи, що здійснювались групами реформаторськи зорієнтованих еліт, і випадки нав'язування (привнесення) демократизації зверху, і масові виступи проти диктатури. Водночас ми спостерігаємо не лише сутнісно різні процеси, а й широкий спектр результатів політичних трансформацій – від консолідації ліберальних демократій до появи оформлених різновидів нового авторитаризму з проміжними варіантами у вигляді суперечливих, але більш менш усталених рухів до демократичної консолідації і "гібридних" станів. Все це – чітка реальна проблемна галузь сучасних транзитологічних досліджень. Однак відсутність універсальної (над – або транснаціональної) "транзитологічної парадигми", що дозволила б концептуалізувати (та адекватно передбачати) послідовність та закономірність процесів режимних перетворень та політичних трансформацій в окремих країнах – зовсім не є аргументом проти порівняльного аналізу конкретних траєкторій політичних змін у сучасному світі, ініційованих та реалізованих під знаком "демократизації". З методологічної точки зору, порівняння різних варіантів руху від авторитаризму в бік інших (більш демократичних або, навпаки, автократичних) форм правління зовсім не переслідує мету конструювання універсальної загальноприйнятої парадигми політичних змін. Наукова мета даної проблематики полягає у визначенні зв'язку та послідовності окремих фаз у конкретному класі суспільних процесів. Евристичний потенціал такого – транзитологічного за предметом та

порівняльного за методом – аналізу, полягає саме у виявленні загального і особливо у багатоманітності реальних політичних трансформацій. Транзитологія – досить вузька наукова дисципліна, що орієнтується на західний досвід. При описанні процесів у суспільствах, що демократизуються, транзитологія виходить із універсальних норм. Тобто, у межах даної науки ми можемо розмірковувати лише про те, чи наближається конкретне суспільство до західних зразків, чи ні. Якщо ж суспільство розвивається власним альтернативним шляхом, якщо у ньому відсутнє масове замовлення на перехід до західної моделі, то його не можна відносити до предмету вивчення транзитології. Іншими словами, основна теоретико-методологічна установка "транзито-логічної парадигми", що трактує сучасні політичні трансформації як рух від авторитарного режиму до консолідованої демократії, потребує серйозного переосмислення. Разом з тим. якщо ми маємо справу не з "перехідними" консолідованими недемократичними режимами, а з такими, що цілком сформовані, то і концептуалізувати їх ми повинні в іншій – недемократичній – понятійній структурі. Деякі ідеї у зарубіжній та вітчизняній літературі з цього приводу висловлюються, однак теоретичні основи нової класифікації ще остаточно не відпрацьовані.

Ми не закликаємо до конструювання окремих політичних наук для кожної конкретної держави: Китаю, Індії, зокрема України. Треба грамотно опрацьовувати науковий матеріал – світовий, регіональний та локальний для створення універсальної матриці порівнянь. Безсумнівно, що методи модернізації у сучасному світі мають адаптовуватись до конкретного "соціального матеріалу". Зокрема, коли по закінченні військової операції у Афганістані розвинуті країни "обирали" нову соціально-політичну модель для афганського суспільства, найбільш адекватною вони визначили баланс родоплемінних та кланових представництв у формі "Лойя Джіргі". Тобто фактично модернізація там відбувалась за канонами роздрібненого ранньофеодального суспільства. Водночас авторитаризм буває різний. У 1997 році Д. Белл на основі вивчення політичної системи Сінгапура, ввів поняття "м'який авторитаризм". Даним терміном був позначений політичний режим, за якого правляча верхівка утримує монополію на владу, а у приватній сфері забезпечуються умови для реалізації ліберальних принципів. Між владою та бізнесом заключається своєрідна угода "невтручання у внутрішні справи". В обмін на свободу підприємництва бізнес зобов'язується не зазіхати на владу, триматися осторонь від публічної політики. Небезпека такої ситуації полягає у відсутності – навіть на теоретичному рівні – чіткого розподілу між "авторитаризмом" та "сильною державністю", розпливчастості меж між ними, що постійно дозволяє державній бюрократії її порушувати.

Таким чином відторгнення демократії обумовлено не стільки її власними вадами, скільки протистоянням "Півночі та Півдня" та феноменом "зіткнення цивілізацій". Подібні аргументи висловлювалися ще на XIX Всесвітньому конгресі МАПН у Дурбані, де широко були представлені політологи з Африки, особливо з ісламських країн. Вони звинувачували Захід у тому, що ідея демократії стала подобою світовій релігії, до якої через

ЛІТЕРАТУРА

1. Бех В.П. Генезис соціального організму країни: Запоріжжя: Просвіта, 2000. – 228 с.
2. Богатуров А.Д., Косолапов Н.А., Хрусталев М.А. Почерки теории и политического анализа международных отношений. – М., 2003. – 225 с.
3. Гельман В.Я. Как выйти из неопределенности // Pro et contra. – 1998. – № 3. – Т. 3. – С. 24-36.
4. Кармазина М. Патогенез в Україні: бажання демократизації // Людина і політика. – 2001. – № 4. – С. 22-37.
5. Кынев А.В. Інститут президентства в странах Центральной и Восточной Европы как индикатор процесса политической трансформации // Полис. – 2002. – № 2. – С. 63-71.
6. Мельвиль А.Ю. О траекториях посткоммунистических трансформацій // Полис. – 2004. – № 2. – С. 64-75.
7. Основи політичної науки: Курс лекцій / За ред. Б.Кухти. – Ч. 2: Політичні процеси, системи та інститути. – Львів, 1997. – 335 с.
8. Рябов С.Г. Політологія: словник понять і термінів. – К.: КМ Академія, 2001. – 256 с.
9. Levitsky S., Way L. The Rise of Competitive Authoritarianism // Jornal of Democracy. – 2002. – Vol. 13. – № 2.
10. Roeder P. Varieties of Post-Soviet Authoritarian Regimes // Post-Soviet Affairs. – 1994. – Vol. 10. – № 1.